

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.134

СУЧАСНА ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

В. Косович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail:kosovych_y@ukr.net*

Розглянуто основні особливості сучасної загальної теорії права та держави як навчальної дисципліни, яку викладають студентам-правникам, та науки про право державу. Встановлено, що теорія права розвивається у напрямку практилізації загальнотеоретичних положень, фундаменталізації вивчення базових положень теорії права, плюралізації підходів до вивчення правових явищ та конструкцій, розширення предмета вивчення (змісту та форм загальнотеоретичних дисциплін), поєднання теорії права та філософії права. Наявність властивих загальній теорії права тенденцій аргументовано прикладами використання загальнотеоретичних положень у правотворчій, правоінтерпретаційній та правозастосовній практиці. Шляхи розширення циклу загальнотеоретичних дисциплін показано через можливості та кроки до їхнього впровадження в навчальний процес на юридичних факультетах. Констатовано на необхідності та важливості новелізації теорії права як науки (зі своїм предметом дослідження правових явищ) та навчальної дисципліни (що пропонує вихідні та концептуальні знання про право).

Ключові слова: загальна теорія права та держави, тенденції розвитку теорії права, філософія права, практична важливість теорії права, загальнотеоретичні навчальні дисципліни

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2020.70.003>

Сучасне суспільство переживає період інтенсивного розвитку в умовах глобалізації усіх сфер суспільного життя, що зумовлює уніфікацію джерел прав, розширення методів і принципів правового регулювання, конвергенцію правових систем тощо; і не може не впливати на загальну теорію права та держави. Тому розгляд підходів до вивчення і викладання тем (питань) у межах теорії права та держави є актуальним, має науковий та безпосередньо прикладний характер.

Дещо різні підходи до методології вивчення теорії права та держави й відповідної тематики наукових досліджень простежуються у підручниках та публікаціях провідних вітчизняних науковців, дискусіях під час круглих столів та на наукових конференціях. Свої позиції щодо «ідеології» теорії права та держави неодноразово висловлювали С. В. Бобровник, М. І. Козюбра, Ю. М. Оборотов, О. В. Петришин, П. М. Рабінович та інші. На тлі існуючого плюралізму видається за доцільне висловити певні міркування у світлі досліду кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Беручи до уваги блок навчальних дисциплін, які пропонує наша кафедра студентам, а також основні напрями наукових досліджень та наукових акцій кафедри (наприклад, форум з практики Європейського суду з прав людини чи конференції з

питань юридичної техніки), можна акцентувати на декількох базових характеристиках, властивих новітній загальнотеоретичній юриспруденції.

Перша. Значний акцент при вивченні та дослідженні зроблено на практичній складовій теорії права. Низку тем сьогодні розглянуто у нерозривному зв'язку з праворегулятивною діяльністю у широкому ракурсі, а саме: нормативно-правовий акт, система нормативно-правових актів України, правотворчість, правотлумачення, правореалізація. Зважаючи на важливість визначення, поняття «нормативно-правовий акт» нині запропоновано не тільки у навчальних посібниках з теорії права, а й низці правових документів¹. У таких державах, як Білорусь та Молдова визначення нормативно-правового акта набуло законодавчого закріплення. В Україні було розроблено декілька проектів Закону України «Про нормативно-правові акти», окремі з них схвалені Верховною Радою, однак були ветовані Президентами України. Нині Міністерство юстиції України ініціює розробку нового проекту. Питання стосовно системи нормативно-правових актів України фактично перейшло з рівня теорії права у площину практики. Законодавча неврегульованість ієрархічного співвідношення різних підзаконних нормативно-правових актів України зумовлює дискусії стосовно їхнього верховенства у випадку наявності колізій чи конкуренції між ними. Прикладом може бути існуюча упродовж певного часу дискусія стосовно газети «Голос України» як офіційного джерела оприлюднення нормативно-правових актів. Відповідно до Регламенту Верховної Ради України (ухваленого постановою Верховної Ради України від 27.07.94 року № 129/94-ВР, тобто до моменту прийняття парламентом Закону України «Про регламент Верховної Ради України») газета «Голос України» була офіційним друкованим виданням парламенту й відповідно офіційним джерелом оприлюднення законів. Натомість, виданий пізніше Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997 року № 503/97 цю газету до офіційних джерел опублікування нормативно-правових актів України не відніс. Оскільки система нормативно-правових актів України була юридично не окреслена, різні сторони мали протилежні бачення щодо «вищості» Указу Президента України та Постанови Верховної Ради України. Способи подолання колізій між юридичними нормами сьогодні запропоновано на загальнотеоретичному рівні.

Важливою складовою юриспруденції є герменевтика. Тлумачення юридичних норм є запорукою їх ефективного застосування. Способи тлумачення з'ясування, які слугують ідейною основою тлумачення роз'яснення, розглядають лише на рівні теорії права, хоча досить часто згадуються у правоінтерпретаційних актах як підґрунтя для формулювання певної позиції. Суб'єкти, наділені правом офіційного чи офіційного тлумачення юридичних норм, як правило, оперують праворозумінням, сформованим на основі правової доктрини.

¹ Наказ Міністерства юстиції України № 34/5 від 12.04.2005 р. «Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів», Наказ Державного комітету України з енергозбереження № 94 від 01.09.2003 р. «Про затвердження Порядку проведення державної реєстрації нормативно-правових актів Держкоменергозбереження в Міністерстві юстиції України та включення їх до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. Методичні рекомендації про порядок підготовки, подання на державну реєстрацію, скасування, обліку та зберігання нормативно-правових актів митних органів України, затверджені Наказом Державної митної служби України № 441 від 08.07.2003 р., роз'яснення Президії Вищого господарського суду України № 02/-5/35 від 26.01.2000 р. «Про деякі питання практичного вирішення спорів, пов'язаних з визнанням недійсними актів державних чи інших органів» та інші.

Актуальними залишаються положення теорії права й стосовно правозастосовної діяльності, наприклад, визначення індивідуально правового акта та перелік загальних вимог до правозастосування. Доктринальні підходи до структуризації правозастосовних актів сьогодні отримали своє нормативне закріплення у вітчизняних процесуальних кодексах.

Необхідність імплементації загальнотеоретичних доктринальних положень у юридичну практику стала передумовою появи у проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» [5] статей про систему нормативно-правових актів України, про реалізацію, застосування та тлумачення правових норм.

На окремих теоретичних постулатах сформувався спецкурс безпосередньо практичного спрямування. Юридична техніка, яку раніше вивчали у межах одного питання у темі правотворчості, стала визначальним питанням, яке обговорювали на низці всеукраїнських наукових форумів за участю представників теорії права та галузевих наук, науковців та практиків. Для фундаментального вивчення проблематики оперування юридичною технікою для студентів, які навчалися за освітньо-кваліфікаційною програмою «магістра» на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, була створена спеціалізація «Нормопроекування». Студентам для вивчення пропонували такі навчальні дисципліни, як «Правотворча техніка», «Правотворча технологія», «Правова аргументація», «Джерела права», «Судова правотворчість» та інші. Магістри мали можливість проходити практику у правотворчих органах держави, зокрема апараті Верховної Ради України.

Нині практичного значення набувають не тільки теми, пов'язані з юридичною діяльністю, а й теми, які раніше відрізнялися філософським ухилом. Ще десять років тому права людини розглядали переважно у призмі їхнього розуміння, класифікації, гарантії юридичного забезпечення. Сьогодні ж, вимагається їх знання у призмі правозастосовної практики, насамперед практики Європейського суду з прав людини.

Така «модернізація» теорії права зумовлена об'єктивними причинами. Наприклад, рішення Європейського суду з прав людини відповідно до чинного законодавства України є джерелом національного права. Правову природу джерела права вивчас саме теорія права. Необхідність фундаментального вивчення прав людини та практичних аспектів їх забезпечення в Україні стали причиною оновлення кафедральної спеціалізації, яка отримала нову назву «Права людини та їх юридичне забезпечення» та наповнена спецкурсами людиноспрямованого характеру.

Представники теорії конституційного права дискутують над питанням критеріїв конституційності законів України, судді Верховного Суду України вивчають проблематику виняткової правової проблеми, суб'єкти нормотворення визнають, що якість нормативно-правових актів визначається належним застосуванням нормопроектної техніки. Відповіді на складні запитання та виклики, що при цьому виникають, дає саме загальна теорія права. За результатами попередніх досліджень зроблено низку висновків щодо розуміння вказаних вище правових явищ у світлі теорії права. Критерії конституційності законів України, на нашу думку, необхідно розглядати крізь призму відповідності оцінюваних юридичних норм правилам нормопроектної техніки [3]. Виключну правову проблему можемо визначити як зумовлену недоліками юридичних норм, їх надмірно абстрактним та оцінним характером, відсутністю нормативно визначених форм та способів їх подолання, можливість неуніфікованого судового застосування однакових юридичних норм до тотожних суспільних відносин.

«Відлуння» теорії права неважко побачити у рішеннях та висновках Конституційного Суду України, ухвалах і постановках Касаційних судів у складі Верховного Суду України та Великої Палати Верховного Суду України. Наведемо приклади, оперуючи практикою цих судових інституцій. Беручи до уваги плюралізм стосовно розуміння терміна «право», принаймні у призмі природничого та позитивістського підходів, Конституційний Суд України, інтерпретуючи поняття «верховенство права», у своєму рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 зазначив: одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Верховний Суд України у справі № 663/537/17, вирішуючи питання про переживаючу дію у часі ч. 5 ст. 72 КК України після її нової редакції констатував, що питання повинно вирішуватися на основі загальнотеоретичного правила: положення, що передбачають кращий правовий статус особи у контексті юридичної відповідальності, повинні мати переживаючу дію у часі.

Допомоги теорії права потребує розвиток галузевої науки, наприклад, з'ясування природи комп'ютерного права як галузі права.

Ще один напрям практилізації теорії та філософії права – дослідження державно-правових явищ, які вивчають галузеві дисципліни, у призмі теорії та філософії права. Ілюстрацією цього можуть бути дисертаційні роботи, захищені в Інституті законодавства Верховної Ради України у 2019 році: Мельник М. Б. «Припинення аліментних зобов'язань набуттям дитиною майна: загальнотеоретичне дослідження», Мельник Я. Я. «Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження». Дослідники не тільки оцінили певні правовідносини у світлі загальнотеоретичних закономірностей, а й намагаються виявити у них певні загальнотеоретичні начала.

Друге. Попри розвиток теорії права як прикладної навчальної дисципліни, вона не втрачає свого загального та методологічного характеру. Фундаментального вивчення потребують такі теми, як «Джерела права», «Право», «Правовий акт». Без вивчення права навіть у певному філософському ракурсі неможливо з'ясувати причини та сутність низки правових явищ, наприклад, конвергенції сучасних джерел права та правових систем, спрогнозувати розвиток основних напрямів правового регулювання суспільних відносин. Сьогодні ми усе частіше зустрічаємо у новітньому законодавстві України принцип «Верховенства права», успішно реалізувати який можна лише за умови його комплексної інтерпретації. У процесуальних кодексах України верховенство права зазвичай розкривається як визнання людини найвищою соціальною цінністю та необхідність виконання рішень Європейського суду з прав людини. Натомість коло складових верховенства права, визначених на рівні теорії права, що відображає міжнародно-правові стандарти, значно ширше – також охоплює законність, враховуючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; юридичну визначеність; заборону свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; заборону дискримінації та рівність перед законом

Популярності у правничому лексиконі нині набув термін «правовий закон». Його ідейний зміст невіддільний від знання сутності природних прав людини.

Розвиток цих і багатьох інших правових явищ потребує глибоких теоретичних знань. Своєрідною констатацією цього стало те, що у стандарті підготовки бакалаврів правників ідеться про систему знань з теорії та філософії права.

Третє. Плюралізація. Навіть попри наявність державного стандарту, у якісному окресленні компетенції з теорії та філософії права закладено широкий плюралізм стосовно загальнонавчаних теоретичних положень. Представники вітчизняних правничих шкіл дещо по-різному визначають і характеризують правові поняття та явища, пропонують різну послідовність вивчення теорії права, мають неуніфіковані підходи до «послання» теорії та філософії права, викладання методології права і таке інше. Яскравою ілюстрацією цього є навчальні посібники з теорії права та держави, видані різними юридичними факультетами та провідними науковцями [2, 4, 6, 7, 8], дискусії стосовно доцільності викладання в межах теорії та філософії права тем, пов'язаних із державою.

Четверте. Розширення предмета вивчення та формування засад для інших загальнотеоретичних дисциплін. Сьогодні поглибленого вивчення потребує декілька тем у межах навчальної дисципліни «Теорія та філософія права», наприклад, теми «Праворозуміння». Необхідність фундаментального вивчення окремих питань стає об'єктивним підґрунтям введення у навчальні плани нових навчальних курсів, наприклад, питання юридичних гарантій прав людини знаходить свій розвиток у навчальній дисципліні «Міжнародні стандарти захисту прав людини», що викладають студентам, які навчаються за освітньо-кваліфікаційною програмою бакалавра.

Викладання у призмі теорії права, як показали вступні іспити до магістратури випускників бакалаврату, потребує нині й логіка. Викладання логіки правникам фахівцями з філософії чи математики не витримали «випробовувань» часом та потребами професійної підготовки юриста. Вочевидь це об'єктивно. Адже як зазначав свого часу С. С. Алексєєв, праву притаманна особлива логіка – логіка права, в основі якої – закономірності суспільного буття, соціальні закони й стандарти. Логіка права – це логіка життя права, те, що виражає закономірності його буття і функціонування, які розкриваються безпосередньо у правовій матерії. Причому так, що певні факти, процеси в матерії права невідворотно призводять до інших фактів і процесів, чи навіть до явищ високої юридичної і соціальної значущості [1, с. 211–212]. Саме тому, логіку студентам-правникам мають викладати фахівці кафедри теорії та філософії права як правничу логіку чи правову аргументацію (така практика уже започаткована на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Ще одна навчальна дисципліна, що тісно пов'язана з теорією права, є політологія. В умовах складних політичних реалій та різноманітних проблем із владарюванням у сучасному наддемократичному суспільстві її вивчення студентами-правниками має відбуватися крізь призму теорії держави та права, а не історії правових та політичних учень. Інакше молодий фахівець не зможе пояснити ідейний зміст конституційної норми – єдиним джерелом влади в Україні є народ, або ж вказати на особливості політичної системи сучасної держави соціально-демократичної орієнтації.

П'яте. Послання теорії та філософії права. Як уже зазначалося, це формально підтверджується на рівні державного стандарту. Об'єктивно обумовлене необхідністю послання фундаментальної науки про право (знань, що пропонуються

насамперед філософією права) та теоретичних засад правового регулювання у сучасному суспільстві (сформованих саме на рівні теорії права).

Наведені особливості сучасної теорії права, як показує аналіз міжнародної освітньої практики підготовки правників, радше є закономірними аніж ситуативними. Тематика міжнародних конференцій з різних тем теорії права, перелік навчальних предметів, які пропонують студентам кафедрами теорії та філософії права, проблематика наукових досліджень теоретиків права різних країн підтверджують сталість та перспективність вказаних напрямів розвитку загальної теорії права.

Підсумовуючи наведене можемо констатувати, що сучасна теорія права як наука та базова навчальна дисципліна для студентів правників розвивається у напрямку практилізації загальнотеоретичних положень, фундаменталізації вивчення визначальних положень теорії права, плюралізації підходів до вивчення правових явищ та конструкцій, розширення предмета вивчення (змісту та форм загальнотеоретичних дисциплін), поєднання теорії права та філософії права.

Вказані тенденції ілюструють необхідність та важливість новелізації теорії права та держави як науки (зі своїм предметом дослідження правових явищ) та навчальної дисципліни (яка пропонує вихідні та концептуальні знання про право).

Список використаних джерел

1. *Алексеев С. С.* Избранное. Москва: Статут, 2003. 480 с.
2. *Загальна теорія права* : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
3. *Косович В. М.* Конституційна скарга і критерії конституційності законів: загально-теоретичні аспекти // Український часопис конституційного права. 2017. № 1. С. 39–44.
4. *Луць Л. А.* Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник. Київ: Атіка, 2008. 412 с.
5. Про нормативно-правові акти: Проект Закону України, внесений народним депутатом України Ю. Мірошніченком (реєстраційний № 7409 від 01.12.2010 р.). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/.../JF5PT00I.html (дата звернення 23.01.2020).
6. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
7. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 523 с.
8. *Теорія держави і права*: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

References

1. *Alekseev, S. S.* (2003). *Yzbrannoe*. Moskva: Statut.
2. *Zahalna teoriia prava*: pidruchnyk. (2015) / za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite.
3. *Kosovych, V. M.* (2017). *Konstytutsiina skarha i kryterii konstytutsiinosti zakoniv: zahalnoteoretychni aspekty*. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*, № 1, 39–44.
4. *Luts, L. A.* (2008). *Zahalna teoriia derzhavy ta prava: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv: Atika.
5. *Pro normatyvno-pravovi akty: Proekt Zakonu Ukrainy, vnesenyi narodnym deputatom Ukrainy Yu. Miroshnychenkom* (reiestratsiinyi № 7409 vid 01.12.2010 r.). Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/.../JF5PT00I.html (data zvernennia 23.01.2020).
6. *Rabinovych, P. M.* (2008). *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: navchalnyi posibnyk*. Vyd. 10-e, dopovnene. Lviv: Krai.
7. *Skakun, O. F.* (2009). *Teoriia prava i derzhavy*: pidruchnyk. Kyiv: Alerta; KNT; TsUL.
8. *Teoriia derzhavy i prava*: pidruchnyk. (2015). / za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo.

MODERN GENERAL THEORY OF LAW AND STATE: DEVELOPMENT TRENDS

V. Kosovych

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: kosovych_v@ukr.net*

The article deals with the main features of the modern general theory of law as a discipline taught to law students and as a legal science. It is established that the theory of law develops in the direction of the implementation of general theoretical provisions, the fundamentalisation of the study of basic provisions of the theory of law, pluralization of approaches to the study of legal phenomena and structures, the extension of the subject of study (the content and forms of general theoretical disciplines), the combination of theory of law and philosophy of law. The presence of common tendencies in the general theory of law is justified by examples of the use of general theoretical provisions in the law-making, law-interpreting and law-enforcement practice.

Today, a number of topics are considered inseparable from the law-regulative activity, namely: a normative-legal act, a system of normative-legal acts of Ukraine, law-making, law-interpretation, and law-implementation. Only at the level of the theory of law the ways of interpreting explanations are observed, serving as the ideological basis for interpreting explanations, although they are often referred to in legal interpretative acts as the basis for formulating a certain position. The provisions of the theory of law also apply to law-enforcement activities, such as the defining of an individual legal act and a list of general requirements for law-enforcement. Doctrinal approaches to the structuring of law-enforcement acts today have received their normative fixation in domestic procedural codes.

The theory of law does not lose its general and methodological character. Fundamental studies are required for such topics as "Sources of Law", "Law", "Legal Act".

In the theory of law, there is widespread pluralism regarding generally accepted theoretical propositions.

Advanced study is required for a number of topics within the discipline of "Theory and Philosophy of Law", such as the topic of "Law-understanding". The need for a fundamental study of individual issues becomes the objective basis for the introduction of new training courses in the curricula, in particular: "International Standards of Human Rights Protection" and "Legal Logic".

The combination of theory and philosophy of law is formally confirmed at the state standard level. The combination of the fundamental science of law (knowledge, which is offered primarily by the philosophy of law) and the theoretical foundations of legal regulation in modern society (formed precisely at the level of theory of law) is objectively conditioned by the need.

The necessity and importance of updating the theory of law as a science (with its subject of study of legal phenomena) as well as educational discipline (which offers initial and conceptual knowledge of law) are stated.

Keywords: general theory of law, tendencies of development of the theory of law, philosophy of law, practical importance of the theory of law, general theoretical subjects

*Стаття: надійшла до редакції 07.03.2020
прийнята до друку 12.06.2020*